

Райтер Н.І.,
кандидат економічних наук, доцент,
Львівський національний аграрний університет

Raiter Nataliia,
Candidate of Economic Sciences,
Associate Professor of the Department of Business,
Trade & Exchange Activities
Lviv National Agrarian University

СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКІ ПІДПРИЄМСТВА ЯК СУБ'ЄКТИ ГОСПОДАРСЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ В СИСТЕМІ АГРОБІЗНЕСУ

Райтер Н.І. Сільськогосподарські підприємства як суб'єкти господарської діяльності в системі агробізнесу. У статті наведені результати дослідження ролі та місця сільськогосподарських підприємств у системі агробізнесу. Розкрито сутність трактування поняття «сільськогосподарські підприємства» як категорії виробників сільськогосподарської продукції. Розглянуто основні види сільськогосподарських підприємств, які функціонують у системі агробізнесу. Виокремлено «агрохолдинги» як специфічний тип сільськогосподарських підприємств, які відрізняються від решти підприємств усіх форм господарювання за розмірами, обсягами виробництва та результатами діяльності. Досліджено роль сільськогосподарських підприємств у підвищенні конкурентоспроможності вітчизняного сільського господарства та трансформації аграрного виробництва в систему агробізнесу. Встановлено сучасні тенденції розвитку сільськогосподарських підприємств.

Ключові слова: агробізнес, виробники сільськогосподарської продукції, сільськогосподарські підприємства, господарства населення, класифікація сільськогосподарських підприємств, ефективність сільськогосподарських підприємств.

Райтер Н.И. Сельскохозяйственные предприятия как субъекты хозяйственной деятельности в системе агробизнеса. В статье представлены результаты исследования роли и места сельскохозяйственных предприятий в системе агробизнеса. Раскрыта сущность трактовки понятия «сельскохозяйственные предприятия» как категории производителей сельскохозяйственной продукции. Рассмотрены основные виды сельскохозяйственных предприятий, функционирующих в системе агробизнеса. Выделены «агрохолдинги» как специфический тип сельскохозяйственных предприятий, которые отличаются от остальных предприятий всех форм хозяйствования по размерам, объемам производства и результатами деятельности. Исследована роль сельскохозяйственных предприятий в повышении конкурентоспособности отечественного сельского хозяйства и трансформации аграрного производства в систему агробизнеса. Установлены современные тенденции развития сельскохозяйственных предприятий.

Ключевые слова: агробизнес, производители сельскохозяйственной продукции, сельскохозяйственные предприятия, хозяйства населения, классификация сельскохозяйственных предприятий, эффективность сельскохозяйственных предприятий.

Raiter Nataliia. Agricultural enterprises as subjects of economic activity in the agribusiness system. The research results of the agricultural enterprises role in the agribusiness system are presented in the scientific article. Agribusiness is considered as a system of relations between economic entities that produce, sell or process agricultural products, provide of production by seeds, fertilizers, feed, fuel, protection products etc., and also provide services for agricultural production. In this system, agricultural enterprises are the main structural component, which focuses mainly on the production of agricultural products. The interpretation essence of the term «agricultural enterprises» as a category of agricultural products producers is revealed. An agricultural enterprise is a business entity that has legal entity status, or a separate unit of a legal entity, which carries out systematic production activities in the agriculture. This category also includes farms. The main types of agricultural enterprises, which function in the agribusiness system, are considered. Business associations are the most common organizational and legal form among agricultural enterprises. They are represented mainly in the form of limited liability associations or joint-stock associations. The "agri-holdings" as a specific type of agricultural enterprises are separated. It is established that they differ from the rest of agricultural enterprises of all management forms by sizes, production volumes and activity results. The retrospective analysis of the activity of Ukrainian agricultural enterprises has been carried out. The dynamics of the number of agricultural enterprises and the dynamics of the agricultural enterprises share in the agricultural products production are analysed. The role of agricultural enterprises in increasing the competitiveness of Ukrainian's agriculture and the transformation of agrarian production into the agribusiness system is investi-

gated. The rapid development of agriholdings significantly increases the level of competition in the agrarian sector, increases the level of domestic agribusiness competitiveness in the world market. But the development of agriholdings weakens the competitive position of small and medium-sized agricultural enterprises. Modern tendencies of agricultural enterprises development are established.

Key words: agribusiness, agricultural producers, agricultural enterprises, households, classification of agricultural enterprises, efficiency of agricultural enterprises.

Постановка проблеми у загальному вигляді. Сільське господарство та галузі, пов'язані з переробкою сільськогосподарської продукції, відіграють особливу роль в економіці України. Аграрний сектор забезпечує продовольчу безпеку країни, а також визначає реноме України як надійного експортера аграрної продукції. Нині аграрний сектор поруч із IT-сектором та металургійною промисловістю входить у трійку найбільших виробників ВВП. Частка сільськогосподарської продукції та продуктів її переробки в загальному обсязі експорту в 2017 році становила близько 40%. Зростання експортних можливостей для вітчизняного аграрного сектору спричинило зростання його інвестиційної привабливості як серед українських так і серед іноземних інвесторів. Сільське господарство почали розглядати як елемент бізнес-портфеля і представники інших сфер економіки.

Такий новий виток розвитку сільського господарства під впливом глобалізації економічних відносин та інтенсифікації торгівлі зумовив трансформацію консервативної, технологічно відсталої, капіталомісткої, малопривабливої галузі в агробізнес.

Розглядаючи агробізнес як систему відносин між суб'єктами господарської діяльності, які виробляють, реалізують чи переробляють сільськогосподарську продукцію, а також постачають засоби виробництва (насіння, добрива, корми, паливо, засоби захисту рослин і тварин тощо), надають послуги щодо обслуговування сільськогосподарського виробництва, особливу увагу слід приділити сільськогосподарським підприємствам як основній структурній складовій частині агробізнесу в Україні.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Фундаментальним та прикладним теоретичним проблемам трансформації сільського господарства в агробізнес присвячена праця американських учених Дж. Девіса і Р. Голдберга «Концепція агробізнесу». Згідно з цією концепцією визначення агробізнесу передбачає розширення погляду із вузько спрямованого виробничого процесу до всіх господарських процесів, пов'язаних із просуванням аграрної продукції до кінцевого споживача. Тобто агробізнес, за твердженням Дж. Девіса та Р. Голдберга, – це сукупність господарських операцій щодо виробництва, зберігання, транспортування, переробки та розподілу сільськогосподарської сировини та предметів, вироблених із неї, а також надання послуг у сфері ресурсного забезпечення сільського господарства [1, с. 11]. На мотивації та партнерстві системи агробізнесу наголошує А. Хоскінг, який вказує, що основою здійснення агробізнесу є партнерство на основі взаємної вигоди зацікавлених осіб, тобто метою агробізнесу є максимізація доходів [2, с. 77].

Значний внесок у теоретичне обґрунтування розвитку українського аграрного бізнесу в умовах глобалізації зробили провідні вітчизняні науковці: С.П. Азізов, В.Г. Андрійчук, І.П. Бідзюра, О.Г. Білорус, Ю.Е. Губені, Т.Г. Дудар, В.К. Збарський, В.В. Зіновчук,

М.М. Ільчук, П.К. Канінський, С.М. Кваша, Ю.Г. Козак, Д.Г. Лук'яненко, П.Т. Саблук, Р.А. Слав'юк та інші. Питання ролі, місця та ефективності сільськогосподарських підприємств у контексті розвитку агробізнесу висвітлювали у своїй дослідженнях В.Я. Амбросов, І.Ф. Баланюк, П.С. Березівський, В.Г. Галанець, М.Й. Малік, О.М. Онищенко, В.М. Нелеп, Б.Й. Пасхавер, О.М. Шпичак, В.В. Юрчишин та інші.

Проте, незважаючи на значну кількість ґрунтовних досліджень, питання визначення ролі та місця сільськогосподарських підприємств у системі агробізнесу, їх адаптації до системних змін вимагає глибшого і комплексного дослідження.

Формулювання цілей статті. Метою статті є дослідження ролі та місця сільськогосподарських підприємств у системі агробізнесу, визначення їхніх позитивних та негативних сторін, а також окреслення основних перспектив їхнього розвитку в майбутньому з метою підвищення конкурентоспроможності вітчизняного сільського господарства.

Виклад основного матеріалу дослідження. Суб'єктами господарювання в системі агробізнесу є юридичні особи різних організаційно-правових форм та їх відокремлені підрозділи, а також фізичні особи, яких поєднує спільна сфера діяльності, а саме виробництво, зберігання, просування сільськогосподарської продукції, а також ресурсне забезпечення сільського господарства. Як зазначає Ю.Е. Губені, підприємства агробізнесу пов'язані між собою «продуктовим ланцюгом», який є сукупністю вертикально інтегрованих суб'єктів господарювання, пов'язаних економічним інтересом щодо виробництва та просування однотипних продуктів [3, с. 188-189].

Незважаючи на зміщення акцентів агробізнесу із сфери виробництва у сферу агромаркетингу, у «продуктових ланцюгах» провідна роль все ж таки належить виробникам сільськогосподарської продукції. Сільське господарство як сфера виробництва сільськогосподарської продукції суттєво впливає на економічну ефективність та стійкість продуктових ланцюгів. З іншого боку, одним із принципів агробізнесу є те, що основою високоефективного і продуктивного сільськогосподарського виробництва є його якісне фінансове, маркетингове, технічне та ресурсне забезпечення.

За даними Українського клубу аграрного бізнесу, в Україні можна виділити чотири основні категорії виробників сільськогосподарської продукції, а саме: домашні господарства населення, приватні підприємства, підприємства колективної власності та господарські товариства [4].

Державна служба статистики України розподіляє виробників сільськогосподарської продукції на дві основні групи: господарства населення та сільськогосподарські підприємства. У методологічних роз'ясненнях до статистичного збірника «Сільське господарство України» зазначається, що до категорії

«господарства населення» відносять домогосподарства, котрі здійснюють сільськогосподарську діяльність як із метою самозабезпечення продуктами харчування, так і з метою виробництва товарної сільськогосподарської продукції. До складу господарств населення включають також фізичних осіб-підприємців, які провадять свою діяльність щодо виробництва сільськогосподарської продукції без створення юридичної особи [5, с. 237]. Сільськогосподарське підприємство цей документ розглядає як суб'єкт господарювання, який має право юридичної особи, або відокремлений підрозділ юридичної особи, що здійснює систематичну виробничу діяльність у галузі сільського господарства. До цієї категорії включають також фермерські господарства. [5, с. 238].

Поєднуючи описані вище класифікації суб'єктів господарювання в аграрній сфері, відмітимо, що сільськогосподарські підприємства об'єднують у собі як приватні підприємства, підприємства колективної власності, так і господарські товариства. Останні є однією з найбільш поширених організаційно-правових форм господарювання серед сільськогосподарських підприємств. Вони представлені переважно у формі товариств з обмеженою відповідальністю або акціонерних товариств. Аналізуючи види сільськогосподарських виробників, зазначимо, що найбільші з них обирають для себе холдингову форму організації як різновид акціонерного товариства.

Протягом 2013-2017 років кількість сільськогосподарських підприємств, за даними Державної служби статистики України, зменшилася на 3488 одиниць, або на 7,1%. Аналіз динаміки кількості сільськогосподарських підприємств за організаційно-правовими формами показав, що таке зменшення було спричинене зменшенням кількості господарських товариств на 1278 одиниць, що становило 36,6% сукупного зменшення аналізованого показника. На зменшення кількості сільськогосподарських підприємств вплинуло також зменшення кількості приватних підприємств та підприємств інших форм господарювання, частка яких у загальному відхиленні кількості сільськогосподарських підприємств становила відповідно 25,2% та 24,9%.

Як видно із таблиці 1, традиційно значну частку серед кількості сільськогосподарських підприємств займають фермерські господарства. На тлі зменшення загальної кількості суб'єктів господарювання їхня частка в загальній кількості зросла до 74,9%. При цьому слід зазначити, що підприємства цієї форми господарювання характеризуються малими площами

землекористування. Так, земельний фонд фермерських господарств у 2017 році становив 4580,1 тис. га, що становить 22,9% від площі земельного фонду сільськогосподарських підприємств, а середня площа сільськогосподарських угідь у користуванні фермерських господарств становила 148,9 га. Фермерські господарства становлять 93,2% сільськогосподарських підприємств площею землекористування до 5 га, 92,9% – площею від 5,1 до 10 га, 92,3% – площею від 10,1 до 20 га, 94,1% – площею від 20,1 до 50 га та 84,7% підприємств площею від 50,1 до 100 га.

Аналіз структури землекористування сільськогосподарських підприємств вказує на їхню переважну малоземельність. Так, станом на 1 листопада 2017 року 67,3% усіх сільськогосподарських підприємств володіли площею сільськогосподарських угідь 870,6 тис. га, що становить лише 4,4% загального земельного фонду сільськогосподарських підприємств.

М.В. Зубець та М.Д. Безуглий пропонують суб'єкти аграрного бізнесу в сфері виробництва сільськогосподарської продукції класифікувати відповідно до їх розмірів та виділяють такі п'ять типових видів, як:

- аграрні холдинги, середня площа землекористування яких становить десятки і сотні тисяч гектарів;
- великі сільськогосподарські підприємства, площа землекористування яких становить від трьох до десяти тисяч гектарів;
- середньотоварні сільськогосподарські підприємства, що обробляють близько тисячі – двох тисяч гектарів,
- фермерські господарства, в обробітку яких знаходиться декілька сотень гектарів,
- господарства населення, які мають від одного до двох гектарів землі [6].

На нашу думку, виділення агрохолдингів в окрему групу сільськогосподарських підприємств є цілком слушним, оскільки вони характеризуються іншим рівнем організаційно-управлінської структури, відмінним від типових сільськогосподарських підприємств рівнем технічного, технологічного, фінансового та кадрового забезпечення. Якщо типові сільськогосподарські підприємства у структурі агробізнесу займають нішу виробництва сільськогосподарської продукції, то роль і місце агрохолдингів є набагато ширшими. Вони, окрім виробництва сільськогосподарської продукції, здійснюють господарську діяльність щодо зберігання, транспортування та реалізації сільськогосподарської продукції, а подекуди і її переробки. Незіставними є і результативні показники

Таблиця 1

Динаміка кількості сільськогосподарських підприємств України за організаційно-правовими формами господарювання

Види підприємств за правовою формою	Роки					2017 р. у % до 2013 р
	2013	2014	2015	2016	2017	
Всього	49046	46199	45379	47697	45558	92,9
Господарські товариства	8245	7750	7721	8700	6967	84,5
Приватні підприємства	4095	3772	3627	3752	3215	78,5
Кооперативи	809	674	596	738	448	55,4
Фермерські господарства	34168	33084	32303	33682	34137	99,9
Державні підприємства	269	228	241	222	199	74,0
Підприємства інших форм господарювання	1460	691	891	603	592	40,5

Джерело: розраховано автором на основі [5, с. 171]

діяльності таких суб'єктів господарської діяльності із рештою сільськогосподарських підприємств.

Що стосується господарств населення, то в цій категорії слід окремо виділити фізичних осіб підприємців, які здійснюють підприємницьку діяльність в галузі сільського господарства з метою одержання прибутку, та домогосподарства, які вирощують сільськогосподарську продукцію з метою самозабезпечення продуктами харчування.

Як свідчать дані ретроспективного аналізу, питома вага сільськогосподарських підприємств у валовому виробництві сільськогосподарської продукції суттєво коливалася під впливом спаду виробництва цією категорією суб'єктів господарювання. Кризовими в цьому сенсі для сільськогосподарських підприємств були початок двохтисячних років, коли частка сільськогосподарських підприємств у структурі виробництва сільськогосподарської продукції становила менше 40%. У цей період господарства населення були більш стійкими до кризових явищ як в економіці загалом, так і у сільському господарстві зокрема.

Кризові явища щодо спаду обсягів виробництва продукції сільськогосподарськими підприємствами в різних регіонах України були дещо розмежовані в часовому періоді. У західних областях ще на початку 90-х років різко зменшилася частка сільськогосподарських підприємств у виробництві продукції через втрату майнових комплексів та зменшення кількості сільськогосподарських підприємств зумовлене їх розпаюванням. Нагомість у східних, центральних та південних районах реформування колективних господарств розпочалося у 2000 році відповідно до Указу Президента України «Про невідкладні заходи щодо прискорення реформування аграрного сектору економіки» та супроводжувалося, як видно із рисунку 1, негативними тенденціями спаду виробництва продукції категорією сільськогосподарських підприємств.

Сучасні тенденції розвитку вітчизняного сільського господарства характеризуються нарощуванням виробництва, насамперед у категорії «сільськогосподарські підприємства». Зазначимо, що такі тенденції є характерними для усіх областей України, крім Закарпатської області. Зростання обсягів виробництва продукції

сільськогосподарськими підприємствами відбувається під впливом нарощування експортних можливостей вітчизняних агровиробників та супроводжується зростанням рівня концентрації виробництва.

Частка сільськогосподарських підприємств у валовому виробництві сільськогосподарської продукції суттєво відрізняється залежно від їхнього галузевого спрямування. Питома вага сільськогосподарських підприємств щодо виробництва продукції рослинництва є вищою порівняно з аналогічним показником галузі тваринництва. Зазначимо, що сьогодні спостерігається позитивна тенденція щодо зростання частки сільськогосподарських підприємств як у рослинництві, так і в тваринництві (рис. 2).

Структура виробництва сільськогосподарської продукції за категоріями господарств наглядно показує, що в сільськогосподарських підприємствах у 2017 році було вироблено 98,5% загального виробництва озимого ріпаку, 95,6% – цукрових буряків, 93,5% – сої, 86,6% – насіння соняшнику, 77,4% – зерна, 64,0% – м'яса та 53,9% яєць [5, с. 98, 160]. При цьому серед м'ясної продукції слід відмітити значну питому вагу виробленого сільськогосподарськими підприємствами м'яса птиці (85,6%) та свинини (50,6%). Таким чином, сільськогосподарські підприємства зосередили свою увагу на тих видах продукції, які є сировиною для подальшої промислової переробки або значними обсягами експортуються.

Зазначимо, що сільськогосподарським підприємствам протягом останніх років вдавалося досягати більшого рівня урожайності майже всіх товарних культур та продуктивності тварин. Що зумовлено більш якісним технічним оснащенням та використанням у виробничому процесі сучасних інтенсивних технологій.

Досліджуючи роль та місце сільськогосподарських підприємств у системі агробізнесу, зазначимо, що саме сільськогосподарські підприємства здебільшого виступають об'єктами інвестування. Наявність статусу юридичної особи ставить перед сільськогосподарськими підприємствами, до яких відносяться і фермерські господарства, вимогу щодо ведення елементарного бухгалтерського обліку та подання повної або спрощеної фінансової звітності. Це дає змогу здійснювати оцінку фінансового стану підприємства, визначати

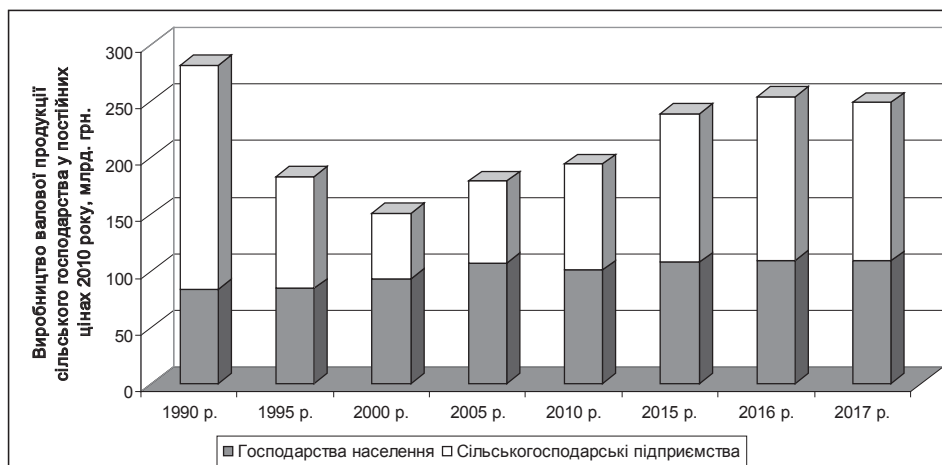


Рис. 1. Динаміка та структура виробництва валової продукції сільського господарства України

Джерело: [5, с. 46]

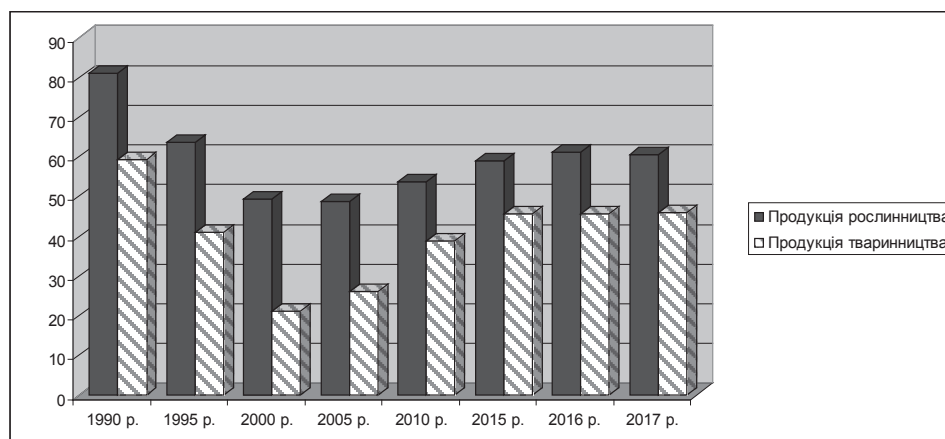


Рис. 2. Динаміка частки сільськогосподарських підприємств у виробництві продукції рослинництва та продукції тваринництва

Таблиця 2

Аналіз основних показників ефективності діяльності сільськогосподарських підприємств

Показник	Роки					2017 р. у % до 2013 р
	2013	2014	2015	2016	2017	
Валова продукції сільського господарства в постійних цінах 2010 р., млрд. грн.	133,7	139,1	131,9	145,1	140,5	105,1
в тому числі на одне підприємство, тис.грн.	2725,7	3010,0	2907,0	3042,5	3084,8	113,2
на 1 га угідь, тис. грн.	6,1	6,5	6,6	7,3	7,0	114,8
на одного працівника, тис. грн.	230,6	262,9	263,4	282,8	283,3	122,9
на 1 грн. основних засобів, грн.	0,88	0,83	0,64	0,55	0,42	47,6
Доход (виручка) від реалізації продукції, млрд. грн.	154	205,3	349,7	388,7	437,4	284,0
на одне підприємство, тис. грн.	3139,6	4443,3	7707,2	8148,5	9601,8	305,8
Чистий прибуток (+), збиток (-), млрд. грн.	14,9	21,4	101,9	89,8	78,5	525,7
в тому числі						
на одне підприємство, тис. грн.	304,3	463,5	2245,8	1883,1	1722,1	565,9
на одного працівника, тис. грн.	25,7	40,5	203,5	175,0	158,1	614,3
на 1 га с.г. угідь, тис. грн.	0,68	0,99	5,10	4,53	3,93	574,1
Рівень рентабельності всієї діяльності, %	8,3	9,3	30,4	25,6	18,7	10,4
Рівень рентабельності операційної діяльності, %	11,7	21,4	43	33,6	23,5	11,8

Джерело: розраховано автором на основі [5, с. 174]

його рентабельність, ліквідність, платоспроможність, ділову активність, а отже, й інвестиційну привабливість (табл. 2). Відсутність статусу юридичної особи та складність процесу сертифікації якості продукції не дозволяє господарствам населення напряму без посередників здійснювати постачання великих партій продукції на переробні підприємства, в супермаркети чи експортувати її. У сільськогосподарських підприємств таких можливостей набагато більше.

Аналіз динаміки основних показників економічної ефективності діяльності сільськогосподарських підприємств вказує на зростання їхньої прибутковості та рентабельності. Так, у 2017 році сільськогосподарські підприємства одержали порівняно із 2013 роком у 2,8 разу більше доходу від реалізації продукції та у 5,3 разу більше чистого прибутку. Рівень рентабельності діяльності сільськогосподарських підприємств у 2017 році становив 18,7%, що на 10,4 пункту більше, ніж у 2013 році. Аналогічними тенденціями щодо зростання характеризується і динаміка рентабельності операційної діяльності.

Високий рівень рентабельності та зростання експортних можливостей аграрного бізнесу приваблюють в сільське господарство інвесторів з інших сфер економіки (промисловість, торгівля, IT-технології, фінансовий сектор). Як наслідок, протягом останніх п'яти років вартість основних засобів сільськогосподарських підприємств збільшилась майже у 2,2 разу. Порівняння темпів зростання вартості основних засобів із темпами зростання сільськогосподарських угідь у користуванні сільськогосподарських підприємств та динамікою середньорічної чисельності працівників дає змогу дійти висновку щодо зростання рівня інтенсивності виробництва в сільськогосподарських підприємствах. Що стосується ефективності такої інтенсифікації, то інвестиційні вкладення зазвичай мають відкладений економічний ефект. Саме це пояснює порівняно нижчі темпи зростання результативних показників відповідно до темпів зростання вартості основних засобів і, як наслідок, суттєве зменшення фондівіддачі сільськогосподарських підприємств.

Висновки та перспективи подальших наукових пошуків. Досвід країн із ринковою економікою свідчить, що сільськогосподарські підприємства є найбільш оптимальною за рівнем ефективності формою господарювання в системі агробізнесу. Сільськогосподарські підприємства в «продуктових ланцюгах» забезпечують насамперед виробництво продуктів харчування, що вказує на їхню особливу роль та значення. Проте слід зазначити, що є такі продуктові ланцюги, основну роль виробника в яких відіграють господарства населення. Продукція господарств населення використовується зазвичай для потреб внутрішнього ринку. Вихід на міжнародний ринок та використання експортних можливостей вітчизняних

аграріїв посилює такі функції сільськогосподарських підприємств, як зберігання, транспортування та розподіл як власної продукції, так і продукції господарств населення. Стрімкий розвиток агрохолдингів, з одного боку, значно посилює рівень конкуренції в галузі, підвищує рівень конкурентоспроможності вітчизняного бізнесу на світовому ринку, а з іншого – послаблює конкурентні позиції дрібних та середніх сільськогосподарських підприємств. Однією з умов успішного функціонування сільськогосподарських підприємств як суб'єктів господарювання системи агробізнесу є оптимальна контракція договірних відносин та належне правове забезпечення всіх аспектів ведення бізнесу.

Список використаних джерел:

1. Штифанич Р.В. Агробізнес в системі управління підприємствами АПК. *Вісник Хмельницького національного університету*. Економічні науки, 2010. № 2. Т. 1. С. 10-14.
2. Долгошея Н.О. Теоретичні основи трактування агробізнесу в економічній науці. *Економіка та держава*, 2011. № 1. С. 76-78.
3. Губені Ю.Е., Андріїв В.І., Лавренюк Н.М. Підприємництво та агробізнес : навч. посібн. / за ред. Ю. Губені. Львів: НВФ «Українські технології», 2012. 388 с.
4. Види сільськогосподарських підприємств в Україні. [Електронний ресурс] Український клуб аграрного бізнесу. URL: http://ucab.ua/ua/doing_agribusiness/umovi_vedennya_agrobiznesu/vidi_silskogospodarskikh_pidpriemstv_v_ukraini (дата звернення 02.04.2019).
5. Сільське господарство України. 2017 : статистичний збірник / Державна служба статистики України. Київ, 2018. 246 с.
6. Зубець М.В., Безуглий М.Д. Економічні аспекти реформування аграрно-промислового комплексу України. Національна академія аграрних наук України. 2010. 32 с.